

“ŞEHRİN AYNALARI” ROMANINDA GÖLGENİN GÜCÜ

Ebru BURCU*

Özet: Her okunuşunda yeniden ve farklı açılardan değerlendirilme imkanına sahip olan roman türü, içinde derin anlamlar barındıran ve bu anlamlardan hareketle insan gerçeğine ait evrensel mesajlar taşıyan bir türdür.

Elif Şafak'ın Şehrin Aynaları romanı, içiçe geçmiş iki hikaye halinde, hem İspanya'dan İstanbul'a uzanan bir süreçte engizisyon zulmünden kaçan insanları anlatırken, hem de roman kahramanlarının ruhsal alanda yaşadıkları maceraya yer vermektedir. Carl G. Jung'un arketip kuramına dayanarak yaptığımız bu çalışmada, kişilerin kendilerini arama süreci ve bu süreçte kişinin gölge yönünün önemi üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arketip, gölge, bireyleşim, bilinçdışı, bilinçaltı.

Summary: Novel type which has possibility to be evaluated for different respects in every reading is a type containing deep meanings, and from this meanings carrying universal messages belong to human reality.

Elif Şafak's novel 'Şehrin Aynaları', consist of two story that one within the other, tells about both the people who run away from inquisition cruelty in a process from Spain to İstanbul and the adventure experienced by novel heros in psychological area. Depending on Carl G. Jung's arketip theory, in this work, we emphasize that the process in which persons seeking themselves, and the importance of shadow aspect of person in that process.

Keywords: Archetype, shadow, individualization, unconsciousness, subcanscious.

Roman, gerçeğe kurmacanın iç içe olduğu, bize farklı âlemlerin kapılarını açan bir türdür. Çoğu zaman anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin bir şifreler dizgesiyle örüldüğü bu âlemler, yazar-eser-okur üçlüsü arasında kurulan farklı ilişkilerle yeni yorumlar kazanabilir. Eserin derin anlamlarını içinde barındıran bu şifreleri çözebilmek için kullanabileceğimiz inceleme yöntemlerinden birisi de Carl Gustav Jung'un arketipleri merkez alan kuramına dayalı tahlil metodudur.

Ruhsal yapının köklerinde yer alan ve kişinin bireyleşim sürecinde oldukça etkin rol oynayan arketipler, eserlerde genellikle rüya, öte âlem, hayâl ve sembol şeklinde karşımıza çıkabileceği gibi, kişiler içine gizlenmiş olarak da bulunabilir. Farklı insanların farklı şekillerde geçirdikleri bireyleşim süreci ve ruhsal maceranın hikayesinin anlatıldığı Elif Şafak'ın “Şehrin Aynaları” adlı romanı, kişinin kendini arama sürecini arketipleri ön plana çıkararak anlatmaktadır.

Romanda iç içe geçmiş iki hikaye yer almaktadır. Birinci hikâyede Yahudi oldukları için kimliklerini saklamaya çalışan ve engizisyon tarafından yargılanan insanlar anlatılırken, ikinci hikâyede, kendini arayan insanın yaşadığı macera konu edinilir. Olay örgüsüne birinci derecede etki eden karakterlerin hepsi farklı şekillerde bir arayış içerisindeyler. Kimileri için bu süreç dik bir yokuşu tırmanmayı gerektirirken kimilerini de yerin altındaki dehlizlere sürükler. Bu insanlar kendileriyle birlikte, bütünleşmek istedikleri diğer parçanın da peşindedirler. Romanda

* Araş. Gör., İnönü Üniversitesi.

karşımıza çıkan arketiplerin çeşitli görünüşlerini esas alarak, kişilerin maceralarını ve o maceranın kahramanlarını ayrı başlıklar altında değerlendirmeye çalışacağız.

İçimizdeki Ses

Alonso Perez De Hereira, Avila şehrinde yaşayan fakir bir babanın oğludur. Babanın, oğulları arasında en az güvendiği Alonso, sesinin cıllılığından utandığı için çevresindeki insanlarla iletişim kuramayan içine kapanık bir çocuktur. Alonso zaafının açtığı yaralarla insanlardan kaçıp, çirkin ve cılız sesini hem bir çığlık halinde yükselterek hem de diğer seslerin içine gizleyerek ortaya çıkarabildiği tek yer olan kilise korosuna sığınır. Sesinden dolayı duyduğu utancın yanı sıra babasının gözünde de değerinin olmayışı, onun kendine olan güvenini daha da kaybetmesine sebep olur. Alonso bir gün kilisede kendisine hitap eden bir sesle tanışır. Kilisede karşısına çıkan ses, ömrü boyunca onunla birlikte olacağını ve her zaman onun ağzından konuşacağını söyler. İçindeki sesin varlığından habersiz olduğu için, bu sesi ilk hissetmeye başladığı zamanlarda ona kulak vermesinin hayatında ne denli büyük değişikliklere sebep olabileceğini düşünemez. O zamana kadar sesinden utanan Alonso, babasının da güvenini kazanarak iyi bir eğitim alır ve ünlü bir vaiz olur. Vaizlik, onun sesini kullanabileceği en uygun meslektir.

Alonso ve ses arasındaki ilişki, kişinin bilinci ile bilinçdışı arasındaki ilişkiyi düşündürmektedir. Alonso'nun hayatını değiştiren ses, aslında onun bilinçdışındaki duygularının dışı yansımasıdır. Başlangıçta onu bir takım şeyler yapmaya zorlayan ses, daha sonra tamamen onunla bütünleşir. Ancak sesin Alonso üzerinde güçlü bir otoritesi vardır. Alonso kimi zaman ona itaat etmediğinde, ses tehditkâr bir tavırla uyarır. Bu zamanlarda ses, öfkeli tonuyla babasını hatırlatır. Çünkü babası Alonso'nun zihninde otoriter ve sert bir imaj bırakmıştır.

Alonso sesle buluştuğu anda kendi ruhsal yapısının karanlık noktalarına ulaşarak zaaflarıyla yüzleşir. Nitekim onun, bireyleşim sürecinde psikolojisine etki eden iki olay, babasının ilgisizliği ve sesinden dolayı duyduğu utançtır. En zayıf olduğu konuda en güçlü durumuna gelen Alonso'nun bilinç dışının karanlık bölmelerine atmış olduğu pek çok düşüncüyü sesinin içine gizlenmiş olarak buluruz. Sese ait özellikler Alonso'nun gölge yönüne ait özelliklerdir. “*Premsiplerimize aykırı olduğu için, ahlakî, estetik ya da başka nedenlerle kabul etmek istemediğimiz ve farkında olmadan bastırduğumuz nitelikler oluşturur gölgeyi. Ruhsal bütünlüğün bireyleşim sürecini sağlıklı bir biçimde yürütebilmesi için gölgenin bilinç tarafından tanınıp anlaşılması gerekir. Benlik “kötü” ya da “aşağılık” olarak nitelendirdiği bu karanlık gücün, kendi ruhsal bütünlüğünün bir parçası olduğunu kabul ederse onun ilkel gücünden güç kazanır*” (Gökeri 1979:19).

Alonso'nun zihninde bütün varlıkların, görünenin dışında bir anlamı vardır. Odasındaki eşyalar arasında özellikle duvardaki tablo ve kullandığı kadeh dikkat çekicidir. Bu tip eşyalar bizi, görünenin arkasında gizleneni aramaya, yüzeysel anlamdan derin anlama ulaşmaya sevk eder. Hereira'nın odasının duvarları melek ve şeytan tasvirleriyle bezenmiş olup, derin ve sessiz bir göle benzemektedir. Duvardaki büyük tablo Hereira'yı ölüm döşeginde tasvir etmekte ve ses konuşmadığı zamanlarda tablonun içine girmektedir. Hereira kullandığı diğer eşyalarında üzerine

ölümün sûretini işlemiştir. Bunlar arasında özellikle kadehin tasarımı diğerlerine göre daha farklı anlamları içermektedir. Kadehin ayağına sarılmış vaziyette resmedilen yılan ilk bakışta yılanı benzememekle birlikte , kadehin üzerine çizilen göz çukurları yeşile boyanmış iskeletin ayağına değmektedir. Yılanın amacı kadehin içindeki şaraba uzanarak, ondan aldığı bir yudumla üzerindeki ölü derilerden kurtulmaktır. Kadehin üzerindeki yılan, mitolojideki hayat ağacına sarılmış olan yılanı hatırlatmaktadır. Hereira'nın hayat-ölüm, melek-şeytan gibi zıtlıklarla döşediği odası , eşyanın görünenin ötesinde farklı anlamlara işaret eden yönünü gözler önüne sermektedir. Çünkü Hereira;

*“Kendini seyrediyordu berikinin resminde;
Hayatı resmediyordu ölümün sûretinde.”(s.15)**

Hereira, dedesinin yaptığı bir evlilikten dolayı Yahudi kanı taşıdığını öğrenince, bu sırrı saklamaya karar verir. Kendi kanının kirlendiğine inandığı için duyduğu utancı ve sıkıntıyı kimseyle paylaşamayıp, aksine bu durumdaki diğer insanları eleştirir. Kendisiyle uzlaşamayan Hereira, içindeki sesi kullanarak , Yahudi kanı taşıyan insanları acımasızca yargılamaktadır. Jung'a göre insanın gölge yönüne ait nitelikler iki şekilde belirir: Ya içten gelen tepkiler halinde ya da dışardan bir insana ve nesneye yansıtılarak ortaya çıkar. Hereira da kendi gölgesiyle mücadele ederken ikinci yolu seçer. Kendi kanının kirliliğinden duyduğu ezikliği bilinç altına iterek, kendi dışındaki insanlarla mücadele eder. O sürekli olarak kanın akması gerektiğini söyler ve kan görmek istemez. Çünkü kanın akması ile sırların ortaya çıkması aynı anlama gelmektedir. Gizli kalması gereken sır, kanın içindedir. Alonso De Hereira ne kadar gizlemeye çalışsa da sırrını taşıyan kan, damarlarında durmaz, tıpkı günahı dillenen kadın gibi kendi kendini ifşâ eder. Bu olay kişinin kabul etmediği ve bilinç altına derinliklerine ittiği duygu ve düşüncelerin baskı altında daha da güçlenerek gün ışığına çıkmasının ve kişiyi tahakkümü altına almasının bir ifadesidir.

Aynalar Şhrinden Şhrin Aynalarına / Tersine Dönen Dünya

Miguel Pereira, üniversitede profesör olan Antonio Pereira'nın kardeşidir. Antonio Isabel'le evlidir ve Andres adında bir çocuğu vardır. Miguel, hayatta bir şeye tutunamamış, işsiz bir insandır. Bu yüzden Antonio tarafından sürekli eleştirilir. Antonio'nun başarılarına karşılık Miguel amaçsız bir yaşam sürmekte olup, içinde bulunduğu durumun bilincindedir. Nitekim arkadaşı Rodrigo'ya söylediği sözler onun aile içindeki durumunu göstermektedir:

*“Sen de biliyorsun ki benden hekim mekim olmaz. Meşhur Pereira ailesinin yüzkarasıyım ben. Neyse ki Antonio var, öyle değil mi? Birilerinin bu kutsal aile mesleğini sürdürmesi gerekiyordu. Sevgili ağabeyim de kendini feda ediyor bu uğurda. Sülalece ona müteşekkirim.
(s.51)*

Miguel, yengesi Isabel'e ilgi duyar ve bu ilgi zamanla karşılıklı bir ilişkiye

* Sayfa numaraları verilen alıntılar incelenen romanın 1999 yılına ait baskısından alınmıştır.

dönüşür. Isabel bir süre sonra hamile kalır. Ancak Antonio kendi çocuğu olduğunu düşünerek duyduğu sevinci kardeşi Miguel’le paylaşır. Miguel emin olamasa da Andres’in kendi çocuğu olduğuna dair şüpheleri vardır. Zamanla çocuğun kendisine olan benzerliğini gördüğü zaman bu şüphelerinden emin olur. Ancak bu durum Isabel ve Miguel tarafından saklanması gereken bir sır olarak kalır.

Romanda macerasına en fazla yer verilen kişi Miguel Pereira’dır. Onun yaşadığı olaylar işlenirken arka planda Madrid’de başlayıp İstanbul’da noktalanın kendini arama macerası yer alır. Miguel’in kendini arama süreci içerisinde gördüğü rüyalar onun bilinç dışındaki karanlık noktaların dışarıya yansımış şekilleridir.

Rüyasında gördüğü demir kapağı kaldırınca yerin altına inen bir yol olduğunu fark eder. Kahramanın başka bir aleme gitmek üzere yola çıkması aşama arketipini ortaya çıkarır. “*Analitik psikolojiye göre, aşama arketipinin sergilenmesi sırasında kahramanın gittiği uzak ülke, aslında kahramanın kendi bilinç dışıdır. Kahraman kendi bilinç dışındaki bir takım öğelerle tanışarak ve uzlaşarak ruhsal yönden gelişir. aşama geçirir*” (Dökmen 1993: 63-68). Miguel’in serüvene çağrıldığı dehlizde her şey yukarıdaki dünyanın tersidir. Birkaç gün önce gördüğü dilenci burada paha biçilmez mücevherlere sahip bir kraldır. Orada en yakın arkadaşı Rodrigo yolunu aydınlatması için bir kandil verir, Isabel bir süre görünüp sonra kaybolur. Orada bitkiler ve diğer canlılar da olağan dışı özelliklere sahiptir. Ağaçların dalları toprağın altında kökleri yukarıda olup dallarda meyve olarak sallanan parmak büyüklüğünde çocuklar vardır. Miguel ilerledikçe yüzlerce dipsiz kuyu görür. Bu kuyular da onun için yeni bir aşamanın habercisidir. Merakla kuyulardan birine yönelince orada , saçlarından asılarak boşlukta sallandırılan Harut’la Marut’u görür. Harut ve Marut, bildikleri bütün sırları Zühal adlı bir kıza anlattıkları için bu kuyuya hapsedilmişlerdir. Miguel bir başka kuyuda, Yusuf Peygamber’in dizlerinin üzerine çökmüş vaziyette kendisini bu kuyuya bırakan kardeşlerinin bağışlanması için Allah’a yalvardığını görür. Miguel’in görmüş olduğu bu kuyular onun , bilinç dışında ayrı ayrı hapsedtiği duygularını temsil etmektedir. Harut ve Marut’un cezalandırılmış olmalarına rağmen birbirlerinin sözlerini onaylamaları, kişinin bilinç dışındaki zıtlıklarla uzlaştığını düşündürülebilir. Ayrıca özellikle Yusuf Peygamberi görmesi, Miguel’in ağabeyi Antonio ile olan ilişkisinin kendi üzerinde bıraktığı etkinin ne derece büyük olduğunu, farkında olmadan kardeşiyile olan ilişkilerindeki olumsuzluklarla uzlaşmak yerine bastırmaya çalışmasının bir ifadesi olduğunu düşündürmektedir. Miguel, Yusuf Peygamber’i kurtarmaya çalışmasına rağmen, onun bu yardımı kabul etmeyip, zamanı gelince çıkacağını söylemesi , Miguel’in hâlâ bilinç dışındaki bazı sorunları halledemediğini göstermektedir. Bu sorunlar ortadan kalktığı zaman Yusuf Peygamber de kuyudan çıkmış olacaktır.

Miguel, dehlizde geldiği yolu takip ederek tekrar kapağı iter ve dışarıya çıkar. Ancak çıktığı yerin aynı yer olmadığını fark eder. Orada da her şey gerçek hayatta yaşadıklarının tam tersidir. İnsanlar Miguel’in gelişinden dolayı sevinç çığlıkları atarak ona oldukça itibar gösterirler. Burada, daha önce ilk taşı atan, ilk çiçeği verendir. Miguel dehlizde gölge yönüne ait karanlık güçleriyle yüzleşmiş, şahit olduğu ikinci alemde de özlemlerinin ve düşlerinin nasıl gerçekleştiğini görmüştür. Aile içerisinde silik bir kişi olan Miguel, Sürekli Antonio’nun gölgesinde yaşamak

zorunda kaldığı için bilinçdışında, her şeyin kendi etrafında döndüğü bir âlem kurgulamıştır. Rüya da bu kurgunun dışavurumudur. *“Bir kahraman olağan dünyadan doğaüstü tuhaflıkların bölgesine doğru ilerler, burada masalsı güçlerle karşılaşır. Kahraman bu gizemli maceradan benzerleri üzerinde üstünlük sağlayan bir güçle geri döner”* (Campbell 1999: 41-42)

Rüyadan uyandıktan sonra, Miguel’in serüveni devam etmektedir. Karşısında gördüğü ruh, onun gölge yönünü temsil etmektedir. Miguel, Rodrigo’nun getirdiği haberin etkisiyle yaşadığı tedirginliği bilinç dışına iterek, bu duruma kulak asmamıştır. Rodrigo’nun söylediğine göre önceden Yahudi olup, Hıristiyanlığa geçen kimseler etrafta cereyan eden kötü hadiselerden sorumlu tutulmakta bu yüzden her geçen gün daha da tehlike içine girmektedirler. Rodrigo’nun yaşadığı korkuları , Miguel görmezlikten gelerek rahat görünmeye çalışır. Oysa ki bir müddet sonra ruh kılığına girerek karşısına çıkan bilinçaltındaki korku duygusu, felaketin yaklaştığını, kendisinin ve sevdiklerinin kaçması gerektiğini söyler. Ruh, Miguel’in hikâyelerini nakleden bir anlatıcıdır. Ancak Miguel’in hayat tarzından dolayı sürekli felaketleri ve acıları nakletmekten sıkılan ruh, artık başka türlü hikâyeler peşindedir. Miguel, kaçmak yerine onu karşısına alarak konuşur. Bu onun karanlık güçlerini tanıma yolunda attığı bir adımdır. Nitekim ruhla açıkça konuştuğundan sonra kendi iç dünyasını daha iyi tahlil etmeğe başlar. Çünkü ruhla yani gölgesiyle karşılıklı olarak yürek haritalarını açarak birbirlerini keşfederler.

Ruhun bahsettiği tehlike yaklaşır Isabel, Rodrigo ve Beatriz engizisyon tarafından yargılanınca Miguel, kaçmağa karar verir. O sadece engizisyonun adamlarından değil, kendi içinden ve kendi vicdanından da kaçmaktadır.

Romanda üzerinde durulan bir diğer husus, “gitmek” ile “varmak” arasındaki ayırımdır. *“Gitmek, başı sonu olmayan, menzili meçhul bir seyr ü sefer, varmaksızın güzergâhı önceden çizilmiş hedefi malum bir turmanıştı. Gitmekte aslanan dere tepe taban tepip durmaksızın, hareket ederek rüzgarı hissetmek, varmakta aslolansa o tepeye ulaştıktan sonra durup o rüzgarı elde etmekte. Gitmek hafızası kudretli ve inançlı olanların, varmaksızın hayal gücü engin ve obur olanların işiydi.”*(s.180) Varmak bir hedefe doğru ilerlemenin amacıdır. Ancak Miguel’in varmak için çaba gösterebileceği bir hedefi yoktur. Onun yaptığı daha ziyade bir gidiştir. Bu gidişin sebebi ise kaçıştır. Miguel kaçarken aynı zamanda kendisini aramaktadır. Kim olduğu sorusunun cevabını bulabileceği mekân da aynalar şehridir. Ancak kendi aynasını ve kendi hikâyesini bulduktan sonra bu kaçıştan kurtulabilecektir. Miguel’in serüvenini takip ederken karşımıza iç içe geçmiş iki mekân çıkmaktadır. Bunlar aynalar şehri ve şehrin aynalarıdır. Birbirinden farklı işlevlere sahip bu mekânlardan aynalar şehrinde Miguel kendisini bulacak, şehrin aynalarında da kendi hikâyesini içinde barındıran geçmişin hikâyesini öğrenecektir. Böylece neden yargılandığını daha iyi anlayacaktır.

Miguel geçmiş hikâyelerin bugünün insanı için şekillendirici bir gücü olduğuna inanmaktadır. Aynalar şehrine gelen Miguel, kendisinden önce yazılmış olan bir hikâyenin parçası olduğuna inanmakta , hikâyenin başını öğrenmeden kendi rolünü anlayamayacağını düşünmektedir. Özellikle aynalar şehrinin seçilmesinin sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Aynaların insana sevabıyla ve günahıyla tüm yönlerini objektif bir şekilde seyrettirmesi. Aynalar sağır olduğu için sadece yansıtma görevini yerine getirirler. İnsanlar, gösterdikleri manzaralardan dolayı onlara hesap soramazlar. Bu yüzden kendilerini eleştirmek zorunda kalırlar.

2. Aynalar şehrinin her dinden ve kültürden insana kucak açan bir mekân olması ve farklı rûhi maceralara sahip insanların birbirlerini sabırla anlamaya çalıştıkları bir yer olması.

3. Aynalar şehirde insanın kendi dışındaki canlıları da tarafsız bir gözle tanımmasının mümkün olması.

4. Aynalar şehrinin insanın kendisine ait olan diğer yarısını bulabileceği bir yer olması. Nitekim Miguel aynalar şehrine geldikten sonra Haham Yakup’la arasındaki benzerlikleri ve birbirlerini ne denli tamamlayan kişiler olduklarını fark etti. Böylece çemberinin diğer yarısını bulmuş oldu.

Kuyuya Sarkıtılmış Kutudaki Mahrem

Antonio Hereira’nın karısı olan Isabel, evliliğinde mutluluğu bulamamış bir kadındır. Kocasının erkek kardeşi Miguel’le bir ilişki yaşar ve bu ilişkiden oğlu Andres dünyaya gelir. Andres’in de bilmediği bu sır Isabel’in iç dünyasında derin yaralar açar. Yaşadığı sıkıntıların etkisiyle çevresindeki insanlara bağlarını koparan Isabel oğluna da yeterince ilgi göstermez. Isabel’in küçük yaşlardan itibaren aldığı farklı eğitim tarzları onun zihninde birbirine zıt özelliklere sahip iki odanın oluşmasına sebep olmuştur. Ancak o, her iki odayı da birbiriyle uyuşturmaya başarmıştır. Nitekim, “bir odada babasının ciddî, oturaklı kitapları diziliydi. Öbür oda da ise Isabel’in annesinin kitapları diziliydi. Ötekilerden tamamen farklı olan bu kitaplar aşkın verdiği cesaret ve tutkunun getirdiği esaret hakkındaydı” (s.34) Isabel’in, okuduğu kitapların her biri onun ruh halini farklı konularda beslemiştir. Onun tek huzur bulduğu ve ihtiyaç duyduğu kişi Yaşlı’dır. Isabel için adeta bir rehber olan Yaşlı, Plasencia del Monte köyünde yaşayan Müslümanlardan biri olan ancak halkı fikirleriyle etkilediği için Engizisyon tarafından aranan Amet Zambarel’in kızıdır. Babası kaçınca kasabadaki bir kilerde saklanan küçük kız, bir müddet sonra dışarı çıktığında saçları bembeyaz olmuştur. Bu yüzden kadınlar ona “Yaşlı” adını verirler ve önemli olaylarda ondan yardım isterler. Yaşlının gece ve züdnüg adında iki tane cini vardır. Ancak gece kendisine “eceg” denmesini, züdnüg ise kendisine gündüz denmesini isterler. Bu iki cin boyunlarında tutsaklıklarının nişanesi olan bir çuvaldız taşırlar. Her cin kendi boynundaki çuvaldızı çıkarıp ötekinin serbest kalmasını sağlayabileceğinden bu ikiliden birinin tutsaklığı diğerine bağlıdır. Birbirlerine güvenmeyen ve zıt karakterlere sahip iki cin, bir gün Yaşlı tarafından cezalandırılırlar. Bu cezaya göre, birlikte bir ağacın kovuğuna girip, kendilerine verilen aynalara bakmak zorunda kalırlar. Üç gün boyunca kendilerini değil de karşıdakini gösteren bu aynalar cinleri sürekli birbirlerine bakmaya mecbur etmiştir. Bu ceza onlara oldukça ağır gelmiştir. Onlara verilen ceza, bireyleşim sürecinde insanın içinden gelen “olması gerek” çağrısına kulak asmayarak, içinde barındırdığı iyi ve kötü güçleriyle uzlaşamayan insanın durumunu düşündürmektedir. Kendi kara güçlerinden ve dolayısıyla kendi gölgesinden kaçmaya çalışan insanın

içine düştüğü sıkıntı da cinlerin yaşadığı sıkıntı kadar büyüktür. Çünkü *ruhsal bütünlüğün "karanlık yanı", "karanlık kardeşi" olan gölge, gömüldükçe kara gücü artar ve benliğin aleyhine büyüyerek onu baskısı altına alıp, ruhsal gelişimini önler*" (Gökeri 1979: 19).

Yaşlı İsaabel için yüce ana arketipini temsil etmektedir. "Yüce Ana" arketipi benliğin sürekli iletişim içinde bulunduğu ve kişiliğin gelişiminde çok etkin rolü olan bir arketiptir. Benliğin onunla olan ilintisi gelişim evrelerine göre değişir, buna paralel olarak da Yüce Ananın simgesel görünümleri değişir. *Korkunç, mahvedici, yutup engelleyen bir güç olmaktan, şefkatli, koruyan, besleyip büyüten yaşam gücü veren bir varlığa kadar tezatlarla dolu bir kapsamı vardır*" (Gökeri 1979: 26).

Yaşlı, İsaabel'in zor anlarında daima yardımını gördüğü, onu hayata hazırlayan bir güçtür. İnsanlar, dünya, hayat gibi konularda anlattığı hikayeler onu daha da etkili kılmaktadır. Yüce ana arketipinin temsilcisi olan Yaşlı, İsaabel'in bilinçlenmesini, kişilik kazanmasını isteyen, ona bu yolda yardım eden kişidir. Onun İsaabel'e anlattığı hikayelerden biri doktor Rinozzi'yle ilgilidir. Rinozzi, çirkin, kısa boylu, vücudunun her yeri kıllarla kaplı bir insandır. Sadece elleri ince ve narindir. Onun en büyük arzusu insan vücudunun görünen kısmıyla değil, görünmeyen kısmıyla ilgilenmektir. Bu amacına ulaşmak için para biriktirip istediği üniversiteye gider ve orada kısa zamanda yükselerek, herkesin kendisinden çekindiği bir üniversite hocası olur. Rinozzi sayısız ceset parçalayıp, senelerce çalıştıktan sonra nihayet keşfini tamamlar. Onun buluşuna göre insan vücudu mütemediyen dönen bir çemberdir. Damarlarda dolaşan kan, bu çemberin bir bölümünde kirleniyor, bir bölümünde de temizleniyor. Böylece pislik ve temizlik, parça ve bütün, çirkinlik ve güzellik aynı çemberi tamamlamaktadır. Rinozzi bu keşfinden sonra, çirkin yaratıldığı için kaderine boyun eğmekten vazgeçer. Çünkü kendisini çemberin bir parçası olarak görerek, kendisine ait olan diğer yarıya kavuşmak için genç ve güzel bir bayanın kapının çalar. Ancak kadından olumlu bir cevap alamadan meçhule yönelir. Rinozzi bu keşfiyle, kendisiyle alay ederek ışığa davet eden insanlara, içindeki ışığı göstermiş olur. Rinozzi'nin çember teorisi, insanın içinde barındığı iyi ve kötü güçlerin varlığının kabul edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu siyah ve beyaz güçler bir bütünün parçalarıdır ve birbirlerini determine etmektedirler. Rinozzi'nin ilgi duyduğu kadın, içteki kadın olan "anima"dır. Bilinç ile bilinçdışı arasında aracılık görevi yapan anima, ilk olarak erkeğin annesiyle olan ilişkileriyle şekillenmeye başlar. Çünkü "*erkeğin bir kadınla ilk ve en önemli deneyimi annesidir ve bu kendisini biçimlendirmede ve etkilemede en güçlü deneyimdir. Her anne ve her sevgili, erkeğin içindeki derin gerçekliği oluşturan, her zaman var olan, bu öncesiz imajın taşıyıcısı olmak zorunda kalırlar*" (Fordham 2001:67). Çirkin doğmasından annesini sorumlu tutan ve kadınlar tarafından beğenilmediği için aşağılık kompleksine giren Rinozzi'nin bu buluşuyla kazandığı asıl başarı aşağı ve kötü olarak kabul ettiği yönlerini tanıyarak onlarla uzlaşabilmesidir. Rinozzi'nin hikayesine dayanarak İsaabel'e şu öğüdü verir:

"Korktuğun zaman, korku da cesaret de aynı çemberin parçalarıdır. Bil ki çember senin içindedir. Demek ki korkak olduğun kadar cesur olabilirsiniz. Ne kadar derine düşersen düş, bir o kadar yükseğe çıkabilirsiniz. Korkuya kapıldığında, felakete uğradığında, çukura düştüğünde tek yapman gereken

çemberde geri geri yürümektir; ta ki zıt parçaya ulaşına dek. Sebebi felaketin her neyse ziddına ulaşına dek” (s.146)

Gerek Miguel’in, gerekse Andres ve Isabel’in geçmişteki hikayelerini aramalarının sebebi de çemberde geriye doğru giderek zıt parçalarına ulaşmaktır. Böyle çember dönmüş olacaktır. İnsanın bireyleşim sürecinde katedeceği yol da tıpkı bir çember gibi düşünülebilir. Eşik noktasında bulunan kişi çemberi hareket ettirebilmek için kimi zaman ileri kimi zaman da geriye doğru gidebilir.

Isabel için bahçedeki kuyunun içinde asılı duran kutu çok önemlidir. Sembolik bir ifade taşıyan kutu aslında Isabel’in bilinçdışını temsil etmektedir. Kafasında çözemediği ve adeta havada asılı duran problemlerini gizlediği bu kutu onun en mahrem duygularını da içinde barındırmaktadır.

*“Cennetten bir parçayı andıran avlu
Ve onun ortasındaki susuz kuyu
Ve onun bakracındaki yaldızlı kutu
Isabel Nunez Alvarez’in bölük pörçük ruhunu
Bir arada tutuyordu (s.29)*

Susuz kuyu içinde su olmadığı için anlamsız ve değersiz bir yerdir. Ancak o mekanı değerli kılan, Isabel’in en mahrem sırlarını içeren kutuyu saklıyor olmasıdır. Isabel düşünmekten korktuğu ve çekindiği duygularını kutunun içine hapsederek kendisinden uzaklaştırmıştır. Bu onun gerçeklerle yüzleşmekten kaçışıdır. Yaşlı’nın Rinozzi’yi ve çember hikayesini anlatmasının sebebi, Isabel’in içindeki kuyuda bulunan düşünceleriyle yüzleşmesini sağlamaktır. Ona göre bilmemek, insanın kendi gölgesinden korkmasına sebep olacaktır. Isabel’e ait tek mekan olan kuyudaki kutuda kocasının hediyesi bir saç tokası, oğlu Andres’e ait bir saç tutamı, üzerine kendi resmini çizdiği bir çarşaf, annesinin kitaplığından alınmış bir kitap ve pek çok ufak tefek hatıra bulunmaktadır. Bu eşyaların her biri onun bilinçdışına ittiği duygularını temsil etmektedir. Bu gizli kutu ancak , Isabel engizisyon tarafından yargılanırken ortaya çıkar ve akabinde bütün sırlar ortalığa saçılır.

Yokuşa Çıkan Basamaklar ve Gökyüzüne Uzanan Merdivenler

Elena Rodriguez küçük oğlu Diego’yu kaybettikten sonra bütün ilgisini Isabel’in oğlu Andres’e yöneltir ve kaybettiği oğlunun yerine koymaya çalışır. Elena, Andres’in özel bir çocuk olduğunu düşünerek, onun saf ve temiz yüreği sayesinde Tanrının gazabının Madrid’i yok etmediğine inanır. Evrenin kurtarıcısı olarak gördüğü bu çocuğu koruduğu için de kendisini şanslı hissetmektedir. Andres de anne ve babasından yeterince ilgi görmeyen bir çocuktur. Bu eksikliği başkalarına ilgi göstererek gidermekte, böylece de kendisiyle ilgilenmeyen ailesini cezalandırmaya çalışmaktadır. Onun bilinçaltına ittiği bu şikayetleri, gördüğü rüyalarda ortaya çıkmaktadır. Andres’e göre babası bir ölüden farksızdır. Annesi de dalgın ve ilgisizdir. Amcasıyla ilişkileri iyi olmasına rağmen onun da eksikliğini hisseder. Tüm bu olumsuzlukların içerisinde sadece Elena Rodriguez’den ilgi görmektedir. Özlemini duyduğu pek çok şeyi onunla yaşamaktadır.

Andres’in hayal dünyasında kurguladığı luna parkta gördüğü yaratıklar ve

cisimler onun bilinçaltını sezdirir mahiyettedir. Bir festivalde kalabalık içerisinde Elene Rodriguez'le birlikte ilerleyen Andres, önce gördüğü insanları amcasının taklidini yaptığı tavşanlara benzetir. İlerledikçe bu kalabalık içinden gökyüzüne uzanan devleri görür. Devlerden biri kadındır. Diğer devlerden biri de sakallı ve gözlüklüdür. Sırtındaki çuvalda kalın kitaplar taşımaktadır. Bu devler Andres'in annesi ve babasını hatırlatmakta, onlarla arasındaki uçurumları ifade etmektedir. Anne ve babasını ulaşılmaz insanlar olarak gören Andres'in bilinçdışındaki bu düşünceler dev şeklinde gün ışığına çıkmıştır.

Elena Rodriguez'in Andres'e gösterdiği yakın alaka, bilinçdışında Diego'ya karşı, suçluluk duygusu içinde olmasına sebep olur. Bu yüzden Diego'nun kendisini huzursuz etmek için sık sık geldiğini düşünmektedir. Bu durum, Elena'nın içinde bastırıldığı suçluluk duygusunun büyüyerek ona zarar verici boyutlara ulaşması anlamına gelmektedir.

Elena, Andres'e tamamen sahip olmak için , onun ailesini vaiz Hereira'ya şikayet eder. Aslında niyeti dinî kaygılarla hareket etmek değil, emellerine kavuşabilmek için yolundaki engelleri ortadan kaldırmaktır. İsaabel de bu durumun farkındadır. Nitekim sorgu esnasında İsaabel'in verdiği cevap, Elena Rodriguez'in niyetini sezdirmektedir: "*Buradayım, çünkü sahip olduklarıma sahip olamayanların yüreklerinde haset var.*" (s.164)

Andres'i ailesinden koparıp tamamıyla kendisine bağladıktan sonra , içindeki vicdan azabından kurtulmuş, o zamandan sonra da Diego'yu bir daha görmemiştir. Ancak Andres'i elde etmenin mutluluğuyla içindeki fırtınaları bir süre dindiren Elena, bu defa da şeytanın telkinleriyle hareket ettiği için günahkarlık psikolojisi içine girmiş, günahları dillendiği için kendisini Casa Santa'ya atmıştır.

Casa Santa, sembolik bir mekândır. Buraya gelen insanlar ilk bakışta işkenceye maruz kalıyor gibi görünseler de asıl hedef vücutlar değil hafızalardır. Burada hafızaya akan bütün nehirlerle pişmanlık zehri karıştırılmaktadır. Ancak aslolan pişman olmadan önce geçmişe dönebilmektir. Geçmişini ve geçmişte yaptıklarını hatırlamak istemeyen insanların mücadele ettikleri en önemli güç hafızadır. Hafıza geçmişi bugüne taşıırken beraberinde pişmanlık zehrini de getirmektedir. Casa Santa ismiyle verilen bu mekân insanın yaşadığı bu sürecin alegorik olarak ifade edilmesidir. Casa Santa'da en fazla zarar gören insanlar sapkınlardır. Çünkü sapkınlık, insanın özüne ihanet etmesi ve kendisi olma yolundaki mücadelesini kaybetmesidir. İyilik ve kötülük insan ruhunun birer parçası iken, sapkınlık ruhsal yapının uğrayabileceği en büyük felakettir. Bu yüzden orada; "*meleklerin kanatları vardı, azizlerin de hâleleri, şeytanların kuyrukları vardı, sapkınlarsa hiçbir şeyleri. Melekler güzeldi, azizlerse tertemiz,şeytanlar çirkindi, sapkınlarsa ne idüğü belirsiz*"(s.159) Sapkınlık, bilinç dışındaki kara güçlerin insanı esir alarak onu kendisine yabancılaştırmasıdır.

Mektuptan Damlayan Kan

Başarılı bir profesör olan Antonio Pereira; geçmişe sığınmayı ve geçmiş için

üzülmeyi anlamsız bulan, hatıralarından uzak kalan ,planlarını daha çok gelecek için yapan idealist bir insandır. Antonio Pereira'ya göre *geçmişin ardından gözyaşı dökmek de mânâsızdı, dövüşmek de. Ve geçmişî silâ belleyenler ömür boyu gurbette yaşamaya mahkûm olduklarına göre, ya hafızayı hatıralardan uzaklaştırmak lazımdı ya da hatıraları ait oldukları zamandan . Aksi takdirde acıdı geçmiş, boş yere yaralanırdı insan* (s.37). Onun geçmişi hatırlamak istememesi bir şeylerden kaçması şeklinde yorumlanabilir. Nitekim geçmişte ailesinden aldığı saklanması zorunlu olan bir sırrı vardır. O ve kardeşi Miguel Yahudi bir ailenin çocuklarıdır.

Antonio Hereira, geçmişten kaçmasına rağmen bilinç altında bastırıldığı geçmişe karşı duyduğu merakla hayatını şekillendirmektedir. Görünüşte sadece iyi bir mevki elde etmek amacını taşıyor gibi görünen Antonio'nun hedefi, alanında başarılı olup çevresine güvenilirliğini kanıtladıktan sonra engizisyonun mahzenlerinde bulunan yasaklanmış kitaplara ulaşmak ve gecesini gündüzünü bu mahzenlerde geçirerek kitapları inceleyebilmektir. Bu onun en büyük ve en gizli amacıdır. Romanda diğer insanlar gibi Antonio Pereira da kendisini aramakta ve bu süreç içerisinde kitaplardan faydalanmayı amaçlamaktadır. Eski kitapları okumak da bir nevi geçmişe dönmek ve geçmişteki hikâyeleri öğrenerek kendi hikayesine ulaşmak anlamına gelir. Antonio bütün hayatını bu idealini gerçekleştirmek için feda etmeğe hazırdır. Bu yüzden karısına ve çocuğuna da yeterince ilgi göstermez. Karısı için bir ölüden farksız, oğlu Andres için de ulaşılmaz bir devdir. Kardeşi Miguel'le de ilişkileri bozuktur. Antonio, olumsuz yönlerinden dolayı Miguel'i sürekli eleştirir ve onun, oğlu için kötü bir örnek olduğunu düşünür.

Ailesinin engizisyon tarafından tutuklandığı sırada başka bir şehirde olan Antonio, kötü haberi alır almaz oradan uzaklaşmaya karar verir. O, huzura kavuşabilmek için kendisiyle aynı durumda olan insanlarla birlikte daha rahat yaşayabileceğini düşünür. Bu yüzden Venedik'e gider. Orada sünnet olur ve ismini Abraham Pereira şeklinde değiştirir. Kişinin kendini arama süreci içerisinde elde ettiği ilk başarı varlığını ve kendine özgü yönünü belirlediği ismini bulabilmesidir. Aynı serüveni aynalar şehrinde yaşayan Miguel de burada İsak Pereira adını alarak kendine ait bir isme kavuşur. Böylece her ikisi de asıl kimliklerine sahip olabilirler.

Antonio, yeni ismiyle Abraham Pereira, Venedik'e gittikten sonra uzun süredir üzerinde çalıştığı kitabını tamamlamak için çaba sarfeder. Geçmiş ve bugünü sevmeyen, sadece gelecekte ümitli olan Abraham, yazdığı kitapla gelecekteki okuyucularına faydalı olmayı düşünür. Ağabeyinin Venedik'te yeni kitabını yayınlattığını öğrenen Miguel ona başından geçenleri bir mektupla anlatır. Ancak aldığı cevap oldukça serttir. Abraham: “*Mektubundan kan damlıyor küçük kardeşim. Kâbil'in parmaklarına bulaşan kan*” ifadesiyle ailenin başına gelen bütün felaketlerden onu sorumlu tutar. Bunun üzerine Miguel, Andres'in kendi çocuğu olduğunu iddia eden bir mektup yazar. Bu mektuptan sonra iki kardeşin yolu bir daha birleşmemek üzere ayrılır. Abraham ömrünün sonuna kadar idealleri uğruna mücadele etmeği sürdürür. İsak da İstanbul'da Haham Yakup, Süleyman Sedef Efendi gibi şahıslarla bir araya gelerek kendi hikayesini aramaya devam eder.

İsak, yıllar sonra sevdiği kadın İsaabel'le İstanbul'da karşılaşmasına rağmen

yine de onunla bir araya gelemez. O kendisine ait çemberin diğer yarısını tamamlayacak olan kişiyi aramaktadır. O kişi de Süleyman Efendi'nin kızı Zülfe'dir. Zülfe, fiziksel özellikleri bakımından çirkin bir insandır. Yüzü adete birbirine zıt iki parçadan oluşmaktadır:

“Uzaktan bakıldığında yarısı kırmızıya yarısı beyaza boyanmış bir maskeyi andırıyordu. Kırmızı taraftaki gözkapağı aşağıya sarkarak gözünün neredeyse tamamının kapanmasına sebep olmuştu. Bu gözü çevreleyen kirpikler Kısa ve seyrek ve hepsi de aşağıya doğru bakıyordu. Yüzünün beyaz kısmındaki gözü ise iri ve parlaktı. Kirpikleri uzun, siyah ve gürdü, hepsi de yukarıya doğru kıvrılmıştı.”(s.260)

Zülfe'nin dış görünüşüne ait özellikler aslında insanın iç dünyasında bir arada bulunan zıtlıkların alegorik olarak dışa yansımalarıdır. İç dünyasında olumlu değerleri ve kara güçleriyle yaşayan insan, sahip olduğu bu özellikleri birbiriyle uzlaştıramadığı zaman çatışmayı yaşamaya başlar. Bu yüzden Zülfe'nin söylediği gibi, en önemli gerçek, *birken iki olabilenin, iki iken sıfır olabileceğidir.* (s.261) Birken iki olabilmek, insanın gölge yönünü tanıyabilmesi ve onu kabullenebilmesidir. Gerektiği zamanlarda onun gücünden yararlanabilmesi ve içinde barındırdığı karanlık güçlere rağmen onun varlığına inanmasıdır. Ancak iki olmak bir bölünmüşlüğü ifade eder. İki kişilik arasında bocalayan ve sahip olduğu farklı yönlerini birbiriyle uzlaştıramayan insan, kendi varlığını kesinleyemez. *Dualite ve olumlu anlamda kutupsallık hayatın sürmesi için zorunlu olsa da , sayıbilimcilerin görüşüne göre iki, fazlasıyla olumsuz olup, uyumsuzluk ve ayırma taraftarıdır ve parçalanmış dünyanın üstesinden gelmek için başka bir güç gerekmektedir*” (Schimmel 2000: 68). Bu yüzden iki olan aynı zamanda sıfır olmaya mahkûmdur.

İsak Pereira'nın fırtınalı yaşantısı ve serüveni, diğer yarısı olduğuna inandığı Zülfe'yle birleşmesiyle son bulur.

Aynalar Şehrine en son gelen Andres'tir. O da kendisinin içinde yer aldığı ve hayatına etki eden bir hikâyenin peşindedir. Romandaki diğer kahramanlar gibi bir arayış içinde olan Andres, Casa Santa'da bir süre kaldığı için hafızasına zehir karıştırılmış ve korku böceğiyle tanışmıştır.

Sonuç

Elif Şafak'ın “Şehrin Aynaları” adlı romanında İspanya'da yaşayan ve bir çoğu aynı aileye mensup kişilerin yaşantıları, geçmişteki anıları, dönemin dini, siyasî, sosyal durumu anlatılır. Derin anlamda ve bu olayların arka planında ise, Antonio, Isabel, Miguel, Andres ve Vaiz Hereira'nın kimi zaman kendi içlerine kimi zaman da gerçek dünyada yaptıkları yolculuklara yer verilir. Bu yolculukların amacı kişilerin kendilerini tanımaları ve içlerinden yükselen “İçimde tanımadığım kaç kişi var?” sorusunun cevabına ulaşmaktır. Aradıkları cevabı bulabilmek için ilk aşama olarak kişinin gölge yönüne ait güçlerini tanıyarak onlarla uzlaşması gerektiği fikrinin altı çizilir. Ardından, bilinç dışında bastırılan veya aşağı kabul edildiği için reddedilen düşüncelerin zamanla bir yılan gibi kıvrılarak büyüdüğü ve insan üzerinde hakimiyet kurduğu belirtilir.

Romandaki karakterlerin her birinin yaşadığı serüveni göz önünde

bulundurduğumuz zaman, Jung’un arketipler teorisine dayanarak şu sonuçlara ulaşabiliriz:

1. Her insanın içinde, kişiyi kendisi olmaya davet eden ve onu kara güçleriyle uzlaşmaya çağıran bir ses vardır.
2. Kişi içinde barındırdığı farklı sesleri tanımak zorundadır.
3. İnsan yaşamı tektir, geri döndürülemez bir sürece sahiptir.
4. Bireyleşim sürecinde başlangıç ve sonu ifade eden iki nokta vardır: Gitmek ve varmak. Her insanı gidişe davet eden bir çağrı olmalıdır. Bu çağrıya kulak veren insan kendisini tanıma yolunda önemli bir adım atmış olur.
5. Var oluş süreci mütemadiyen dönen bir çember olarak düşünülebilir. Çemberin eşik noktasında yer alan insan eşiğin diğer kısmına geçmek konusunda tereddüt edebilir. Ancak çemberin dönmesi yeni kazanımları beraberinde getirir.
6. Geçmişini hatırlayamayan ya da kasıtlı olarak hatırlamayan insanlar bilinç yitimine uğrarlar. Çünkü insanların geçmişlerinde kendi ruh dünyalarını şekillendiren hikâyeler gizlidir. Bunlara inmeden kişinin tam anlamıyla kendisini tanıması güçtür. Bu yüzden insanları itaat altına almanın en kolay yolu onların hafızalarına giden yollara zarar vermektir.
7. İnsanların hepsi bütünleşmek istedikleri diğer “ben”in peşindedirler.

Romanın ikinci katmanını oluşturan bu ruhsal yolculuklar ve arayışlar romanın asıl mesajını içinde barındıran bölümlerdir. Bu bölümler, okuyucunun konumuna ve metne bakışına göre farklı ve zengin bir şekilde yorumlanabilecek, anlaşılması ilk etapta zor olan bölümlerdir. Gerek bu yönleriyle gerekse metin içerisinde pek çok olaya yapılan telmihlerle, eser zengin bir yapıya sahiptir.

Romanda masallara ait özellikler de dikkatimizi çekmektedir. Masal kahramanlarının hedef objeye ulaşmak amacıyla olağanüstü maceralara atılmaları ve bu esnada bazı kişilerden yardım görenek geri dönmeleri şeklinde cereyan eden serüven romandaki bazı karakterler için de söz konusudur. Örneğin Andres, bireyleşim sürecini tamamlayabilmek ve kendisinden önce yaşanmış hikâyeleri öğrenmek amacıyla serüvene atılır. Madrid’den İstanbul’a uzanan bu yolculukta şartların etkisiyle yorgun düşer. Burada ona, gücünü toplaması için Zişan kadın yardım eder. Zişan kadın Miguel için yüce ana arketipi olarak düşündürülebilir.

Bazı bölümlerde masallara ait formülistik sayılar da karşımıza çıkar. Engizisyon tarafından gönderilen üç adam üç siyah atın üzerinde ortaya çıkarlar. Üç siyah at onların kötü niyetlerini sezdirmektedir. Onlar *tutup sökmeye, söküp kanatmaya, kanatıp götürmeye gelmişlerdir* (s.94). Engizisyonun adamları kan akıtarak kanları kirli olan insanların kimliklerini ifşâ etmekle görevlidirler. Ondan sonra yapılacak muamele Engizisyon tarafından belirlenecektir. Ancak bu adamlar bir takım esrareniz olaylar sonucunda emellerine ulaşamazlar. Karşılarına birden bire üç beyaz at çıkar. At arabasının üzerinde de üç tabut durmaktadır:

Üç beyaz at şaha kalktı

Üç siyah at hızla uzaklaştı
Üç adam kılıçlarına davrandı
Üç tabut ağzını açtı (s.98).

Formülistik sayıların yanı sıra kahramanların bireyleşim süreci içerisinde ve kendilerini arama maceraları da masal kahramanlarının sembolik anlamda yaptıkları yolculuklarla benzerlik göstermektedir.

Kaynaklar

- CAMPBELL, Joseph (1999), *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, (Çev. Sabri Gürses), İstanbul: Kabalıcı Yay: 41-42.
- DÖKMEN, Üstün (1993), "Düşler Tarlası Filminde Arketipler", *Adam Sanat*, sayı 96: 63-68.
- FORDHAM, Frieda (2001), *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, (Çev. Aslan Yalçiner), İstanbul: Say Yay.: 67.
- GÖKERİ, A.İ.(1979), *Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Epik ve Romans Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması*, Ankara: DTCF Yay.,19.
- SCHİMMELE, Annemarie (2000) *Sayıların Gizemi*, (Çev. Mustafa Küpüşoğlu), İstanbul: Kabalıcı Yay, 68.
- ŞAFAK, Elif (1999) *Şehrin Aynaları*, İstanbul: İletişim Yay.